

فصلنامه روستا و توسعه، سال ۱۳، شماره ۳، پاییز ۱۳۸۹، صفحات ۵۱-۸۳

اثر اعتبارات خرد بر مدیریت بحران: مطالعه موردی صندوق اعتبارات خرد زنان روستای پشت‌رود بم

مریم رحمانی، سعید رفیع‌پور گاوگانی، سیامک زند رضوی، مهدی ادیبی، و

علی ربانی*

تاریخ دریافت: ۱۳۸۸/۱۰/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۳۸۹/۶/۷

چکیده

پژوهش حاضر به بررسی نقش اعتبارات خرد در مرحله بازسازی آثار بحران در سه سال پس از زلزله پنجم دی‌ماه ۱۳۸۲ بم، در روستای پشت‌رود بم، با دو روش پیمایش و مصاحبه عمقی می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که با واگذاری اعتبارات خرد به زنان، از مخاطرات مالی خانوارها کاسته شده و با حضور زنان در قالب گروه‌های داوطلب، این شبکه خرده‌وآمدهی به صورت مرکزی برای تجمع زنان و تبادل نظرات و عقاید و نیز همدلی آنها درآمده و از این رهگذر، به بازسازی شبکه‌های اجتماعی و همسایگی تخریب‌شده در جریان زلزله یاری رسانده است. همچنین، مشارکت‌پذیری، اعتماد اجتماعی، ارتقای شخصیت زنان در میان اطرافیان، احساس رضایتمندی، و احساس بی‌قدرتی در قالب متغیرهای مستقل تبیین‌کننده ۰/۶۲۲ واریانس احساس امیدواری است که در قالب متغیر وابسته، نقشی مهم در بازسازی

---

* به ترتیب، نویسنده مسئول و کارشناس ارشد جامعه‌شناسی دانشگاه اصفهان (rahmani.maryam1@gmail.com)؛ کارشناس ارشد برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای دانشگاه تربیت مدرس؛ دکترای جامعه‌شناسی و عضو هیئت علمی دانشگاه شهید باهنر کرمان؛ دکترای جامعه‌شناسی و عضو هیئت علمی دانشگاه اصفهان؛ و دکترای جامعه‌شناسی و عضو هیئت علمی دانشگاه اصفهان.

روانی پس از زلزله دارد. از میان متغیرهای مستقل، احساس بی‌قدرتی با ضریب تأثیر ۰/۵۱۶- دارای بیشترین تأثیر بر احساس امیدواری است.

کلیدواژه‌ها: اعتبارات خرد/ مدیریت بحران/ صندوق اعتبارات زنان/ زنان روستایی/ پشت-رود (روستای بم)/ مطالعه موردی/ زلزله بم.

* * *

مقدمه

زلزله بم در پنجم دی‌ماه ۱۳۸۲ با قدرت تخریبی ۶/۳ در مقیاس ریشتر، که مرگ هزاران نفر از ساکنان این شهرستان و روستاهای اطراف آن را در پی داشت، از بحران‌هایی بود که نه تنها نظر مجامع محلی و ملی بلکه نظر مجامع بین‌المللی را نیز برای مدیریت شرایط بحرانی به خود جلب کرد. هر شخص، سازمان، نهاد و مؤسسه‌ای به سهم خود سعی در مشارکت در مدیریت شرایط بحرانی داشت؛ عده‌ای در عملیات امداد و نجات و شماری نیز در مرحله بازتوانی شامل سامان‌دهی و بازسازی آثار بحران ایفای نقش کردند. زلزله بم نه تنها جان ۸۰۰ تن از ساکنان ۲۳۰۰ نفری روستای پشت‌رود را گرفت، بلکه اهالی روستا خانه‌ها، اموال، احشام و بسیاری از سرمایه‌های مادی خود را نیز از دست دادند. با توجه به فقر موجود در روستاها و تقویت تثبیت فقر ناشی از بروز بحران‌ها و مصیبت‌ها^(۱)، روستاییان پشت‌رود بم نیز در پی این رخداد، به مشکلات مالی بسیار و از آن جمله ناتوانی‌ها و بیماری‌های جسمی و تألمات روحیدچار شدند. در این میان، اعتبارات خرد با سابقه و تجربه بهره‌گیری از آن برای بازسازی آثار بحران‌ها و مصایب و کمک به کاهش مشکلات مالی گروه‌های خاص وارد عرصه بازسازی شد؛ و پس از ارزیابی نیازهای اولیه زنان، پرداخت اولین وام‌های خرد به زنان بر اساس اولویت‌ها صورت گرفت.

اگر مدیریت بحران را به راهبردهای بازدارنده بحران^(۲) و راهبردهای واکنش به بحران تقسیم کنیم، امداد و نجات و بازسازی آثار بحران در مرحله واکنش به بحران، قرار می‌گیرد و در این میان، واگذاری اعتبارات خرد گامی مستمر و طولانی در دوره بازسازی آثار بحران به‌شمار می‌رود.

بررسی مفاهیم

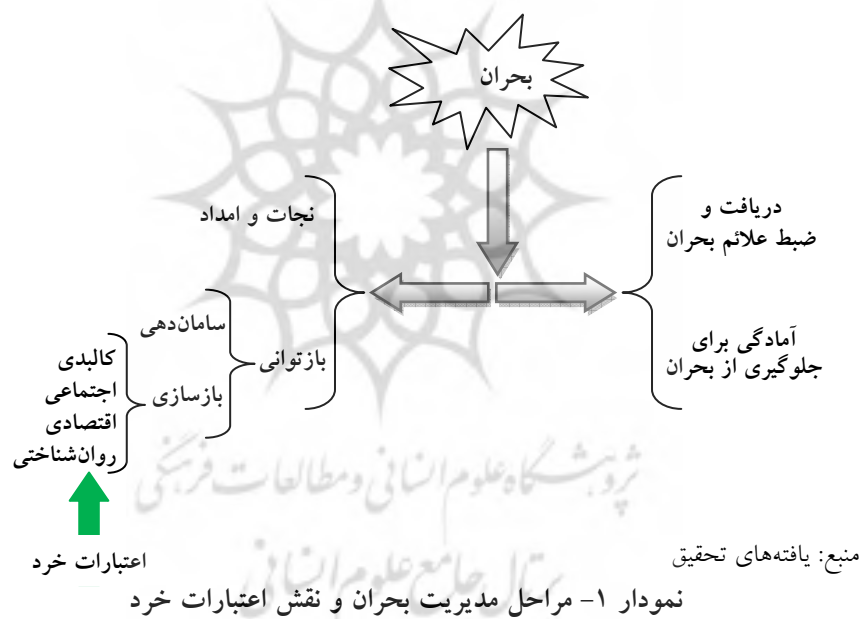
مدیریت بحران

ریشه لاتین واژه «فاجعه»^(۳) به معنی طالع نحس یا ستاره شوم است؛ و بنا به تعریف، ظهور این طالع نحس موجب بروز خسارت و لطمات جبران‌ناپذیر می‌شود (دراک و هوامر، ۱۳۸۳: ۲). متخصصان علوم اجتماعی فاجعه را پدیده‌ای اجتماعی می‌دانند که در یک دوره، به هم‌ریختگی نهادهای اجتماعی را موجب می‌شود اما به از بین رفتن این نهادها نمی‌انجامد و جامعه به زندگی خود ادامه می‌دهد (بحرینی و آخوندی، ۱۳۷۹: ۶۵ و ۹۶). به‌طور کلی، سه نوع حادثه یا فاجعه شناسایی شده است: بلایای طبیعی، فاجعه فناوری، و فاجعه سیاسی. آنچه پژوهش حاضر مد نظر قرار می‌دهد، زلزله بم به‌مثابه فاجعه طبیعی است.

مدیریت بحران^(۴) به مجموعه اقداماتی گفته می‌شود که پیش از وقوع، هنگام وقوع، و پس از وقوع حادثه برای کاهش هر چه بیشتر آثار و عوارض آن انجام می‌گیرد. این اقدامات با توجه به انواع بلایای طبیعی و نیز محیطی که این‌گونه بلایا در آن روی می‌دهد، متفاوت است (عبداللهی، ۱۳۸۰: ۶۰).

در زمینه مدیریت بحران و مراحل آن، نظرات متعدد و تقریباً مشابه ارائه شده است. تاجیک مراحل پس از بحران را به «مقابله با بحران»، «محدود کردن دامنه خسارات» و «بازسازی و مرمت آثار ناشی از بحران» تقسیم می‌کند (تاجیک، ۱۳۷۹: ۱۳۱). طبق نظر دیویس^(۵)، سه مرحله پس از بحران وجود دارد، که عبارت‌اند از: نجات^(۶)، امداد^(۷)، و بازتوانی^(۸)؛ نجات مرحله‌ای فوری و کوتاه‌مدت است و بلافاصله پس از بحران آغاز می‌شود، و در مرحله امداد نیز ارزیابی خسارات و هماهنگی در اقدامات برای برآورده ساختن نیازهای اساسی و تحقق هماهنگی‌های محلی مورد تأکید است (به نقل از: Campher, 2005: 3). دوران بازسازی و بازتوانی عبارت است از دوران شکل‌بخشی مجدد به زندگی جامعه بلازده و مصیبت‌دیده (پیران، ۱۳۸۲: ۳۰)؛ این دوران بر بازگرداندن خدمات بنیادی به عملکردهای پیش از واقعه، کمک به مردم در راستای

خودکفایی و خودباوری، مرمت خرابی‌ها، اعطای تسهیلات مالی، احیای فعالیت‌های اقتصادی، و فراهم آوردن زمینه‌های حمایت از بازمندگان در حوزه‌های اجتماعی و روانی دلالت دارد. البته می‌توان این مرحله را دوره گذار از امداد اضطراری به توسعه پایدار بلندمدت دانست (آیسان و دیویس، ۱۳۸۲: ۵). باید توجه داشت که در اجتماعات مصیبت‌دیده، بحران پدیده‌ای چندبعدی شامل ابعاد کالبدی، اجتماعی، اقتصادی، و روان‌شناختی است (پیران، ۱۳۸۲: ۳۸)؛ و از این‌رو، در مرحله بازتوانی نیز باید تمام این ابعاد مد نظر قرار گیرد.

اعتبارات خرد در مرحله بازتوانی امکان ایفای نقش دارد؛ بازتوانی کالبدی در سطح کلان از عهده اعتبارات خرد خارج است، اما می‌توان نقش این‌گونه اعتبارات در دوره پس از بحران را در سطوح بازتوانی اجتماعی، اقتصادی و روانی مهم ارزیابی کرد.

اعتبارات خرد

از آنجا که بحران‌های طبیعی بر درآمدها و دارایی‌های مردم فقیر تأثیری شدید دارد (Mathison, 2003: 1)، و اجتماعات مصیبت‌زده تا مدت‌ها با نابودی منابع اقتصادی، از دست رفتن درآمد و شغل و نیز نابودی امکانات و منابع روبه‌رو می‌شوند (پیران، ۱۳۸۲: ۳۸)، بلافاصله پس از حادثه، مؤسسات تأمین مالی خرد برای کمک به مشتریان و رفع نیازهای ضروری آنها به برقراری وام‌های ضروری برای خرج‌های سریع و کوچک می‌پردازند و بدان‌ها کمک می‌کنند تا برای شروع مجدد فعالیت‌های اقتصادی خود، منابع مالی لازم را ذخیره کنند (Nagarajan, 2001: 20). اعتبارات خرد شامل تدارک خدمات مالی متناسب و در حد استطاعت مالی خانوارهای فقیری است که به خدمات مالی ارائه‌شونده از سوی مؤسسات مالی متداول دسترسی ندارند (Mathison, 2003: 2). تاکنون^(۹)، بیش از ۹۳ میلیون نفر از فقرا از اعتبارات خرد استفاده کرده‌اند (Doocy؛ به نقل از O'Donnell, 2009: 5). از مهم‌ترین سازمان‌هایی که اعتبارات خرد در قالب وام و تسهیلات اعتباری را به گروه‌های داوطلب و به‌ویژه زنان ارائه می‌دهند، می‌توان به هیئت توسعه روستایی بنگلادش^(۱۰)، بانک گرامین^(۱۱)، و کمیته پیشرفت روستایی بنگلادش^(۱۲) اشاره کرد (Rahman, 2005: 3).

عموماً خانوارهای فقیر برای ارائه وثیقه وام از دارایی‌های مادی برخوردار نیستند و از این‌روست که اعتبارات خرد به‌صورت جایگزین برای آنها گسترش داده می‌شود. معمول‌ترین شکل جایگزینی وثیقه به‌صورت تشکیل گروه‌هایی از وام‌گیرندگان است که اعضای هر گروه وام‌های یکدیگر را تعهد می‌کنند و بدین ترتیب، تعهدات مشترک ایجاد می‌شود (Mathison, 2003: 2). از آنجا که واگذاری اعتبارات خرد در قالب گروه‌های داوطلب صورت می‌گیرد، این شبکه در ارائه یک خط‌مشی برای تبادل تجربیات و ایده‌ها نقشی مؤثر ایفا می‌کند (Nagarajan, 2001: 9).

اعتبارات خرد مهم‌ترین بخش اشتغال زنان را تشکیل می‌دهد؛ حتی در کشوری توسعه‌یافته مانند ژاپن نیز بر اساس گزارش‌های پس از زلزله کوبه^(۱۳)، در حالی که به علت افزایش ساخت و ساز طی دوره بازسازی، بیکاری مردان کاهش می‌یابد،

فعالیت‌های زنان با کندی بیشتری بازسازی می‌شود (UNCRD؛ به نقل از: اخلاص‌پور و زند رضوی، ۱۳۸۹: ۵۸).

واگذاری و اعطای اعتبارات خرد به زنان روستای پشت‌رود نیز یکی از برنامه‌های مؤثر در مرحله سامان‌دهی و بازسازی است که گذشته از نقش اقتصادی و اجتماعی، دارای نقش روانی مؤثر در مرحله بازسازی بوده است.

پیشینه پژوهش

پینچا (Pincha, 2008)، پس از تأکید بر آنکه بار بیشتر مشکلات پس از بحران‌ها بر دوش زنان است و در این میان، زنان و گروه‌های حاشیه‌ای بیشترین سختی‌ها را تحمل می‌کنند، به بیان پیامدهای بحران ناشی از سونامی در تایلند^(۱۴) می‌پردازد؛ و برای دستیابی به نتایج مطالعه خود، از مصاحبه‌های گروهی متمرکز و کارگاه‌های آموزشی استفاده می‌کند.

ماتیسون (Mathison, 2003)، با معرفی اعتبارات خرد و تأثیرات اقتصادی بحران‌های طبیعی بر زندگی خانوارهای فقیر، بر نقش اعتبارات خرد در بازسازی آثار بحران تأکید می‌کند. به باور او، اعتبارات خرد می‌تواند در ایجاد مشاغل خانگی و کسب و کار خرد برای خانوارهای فقیر نقشی مهم ایفا کند؛ و بدین ترتیب، تأکید او بیش از هر چیز بر نقش اقتصادی اعتبارات خرد در مدیریت بحران است.

آدانل (O'Donnell, 2009)، با برشمردن مشکلات فقرا و گروه‌های آسیب‌پذیر طی مخاطرات و بحران‌ها، به نقش خدمات مالی خرد، صندوق‌های اجتماعی، بیمه‌های خرد، و سایر شیوه‌های کمک مالی پس از بحران می‌پردازد؛ و هر چند، به نقش هر کدام از این موارد در کاهش آثار بحران اشاره دارد، اما سنجش دقیق تأثیر هر کدام از این روش‌ها را دشوار می‌داند.

اوماشانکار (Umashankar, 2006)، ورونیوک و شالکویک (Woroniuk and Schalkwyk, 1998)، مایوکس (Mayoux, 2002)، چودوری (Chowdhury, 2002)،

میسون و اسمیت (Mason and Smith, 2003)، رنکین (Rankin, 2002)، و بهات (Bhat, 2002) به بررسی نقش اعتبارات خرد در حل بحران‌های مالی و کاهش فقر خانوارهای روستایی می‌پردازند؛ و تأثیر اعتبارات خرد بر زندگی آنها و به‌ویژه زنان را بررسی و تجزیه و تحلیل می‌کنند.

ناگارایان (Nagarajan, 2001)، به بررسی نقش بیمه‌ها، وام‌ها، خدمات مالی خرد، و اعانه‌ها در مدیریت بحران پرداخته، نقش هر کدام در مدیریت بحران پس از سیل موزامبیک در ۲۰۰۰ را بررسی می‌کند.

زلزله بم و پیامدهای آن در روستای پشت‌رود

پشت‌رود از بزرگ‌ترین روستاهای آسیب‌دیده در زلزله بم در پنجم دی‌ماه ۱۳۸۲ است. پیش از زلزله، این روستا دارای ۲۳۰۰ نفر جمعیت بود، که بیش از ۸۰۰ نفر از این جمعیت قربانی زلزله شدند. منابع اصلی درآمد مردم روستا کشاورزی و دامداری است. مهم‌ترین محصول تولیدی روستا خرماست، که خوش‌بختانه در جریان زلزله آسیب ندیده است. اکثریت مردم روستا فاقد باغ بوده، در باغ‌های دیگران کار می‌کنند (اخلاص‌پور و زند رضوی، ۱۳۸۹: ۶۴ و ۶۵). در این میان، بار بیشتر مشکلات پس از زلزله بر دوش زنان روستا بوده است. پیش از این، تصور می‌شد که زلزله ارتباطی با جنسیت ندارد، اما اکنون اعتقاد بر این است که به‌دلیل وجود تفاوت‌های اجتماعی میان زن و مرد و نیز تفاوت در نقش‌های جنسیتی مورد انتظار از این دو گروه در جامعه، زلزله بار مشکلات بیشتری را بر دوش زنان تحمیل می‌کند. در زلزله بم، شاهد افزایش تعداد زنانی بوده‌ایم که بر اثر مرگ یا جراحی شدید همسرانشان، نان‌آور خانه شده‌اند. هر چند، این زنان به کار بیرون از منزل با دستمزد بیش از مشاغل خانگی تمایل داشته‌اند اما به‌دلیل نقش آنها در نگهداری از کودکان و سالمندان یا بیماران، به سوی کارهای خانگی کشیده شده‌اند تا هم برای انجام تعهدات خانوادگی خود در منزل حضور داشته باشند و هم بتوانند تأمین معاش کنند.

زلزله بم با آثار روانی شدید بر ساکنان بم و روستاهای اطراف آن همراه بوده است. در مجموع، در بحران زمین‌لرزه، مواردی چون اضطراب از مرگ و تأثیر آن بر روحیه کاری، کمرختی روانی شامل بروز بی‌احساسی و بی‌عاطفگی، انزوا و افسردگی در افراد، و اغلب بسیاری از دیگر مسائل روحی و روانی مانند ترس از دست دادن مجدد دیگران، قطع امید از آینده، عدم علاقه به فعالیت‌های شغلی و اجتماعی، آشفتگی و اضطراب نیز رخ می‌دهد (ناطق الهی، ۱۳۷۹: ۴۴). بحران نه تنها موجب تنش‌های روانی جدید می‌شود بلکه تنش‌های پیشین را نیز تقویت می‌کند (Wiest et al., 2001: 25). همچنین، لطمات روحی ناشی از فقدان خویشاوندان و دوستان نیز همانند آشفتگی‌های اجتماعی شوک پس از واقعه را طولانی‌تر می‌کند (آسان و دیویس، ۱۳۸۲: ۸). چنین شرایطی برای زنان بسیار مشکل‌سازتر است، زیرا زنان عموماً مستعد احساس گناه برای ناتوانی در حفظ زندگی و جان فرزندانشان هستند (Pincha, 2008: 25).

پس از هر بحران، آسیب‌های اقتصادی فراوان به خانوارها وارد می‌شود؛ و همین ترتیب، در جریان زلزله بم نیز آسیب‌های مالی زیادی به خانوارها و به‌ویژه زنان خانوار در روستای پشت‌رود وارد شده، که بخش عمده آن به شرح زیر بوده است:

- از مهم‌ترین پیامدهای زلزله برای زنان از دست رفتن منابع سرمایه‌ای آنهاست؛ زنان نه فقط به‌طور مستقیم خسارت می‌بینند بلکه هزینه‌های فرصت آنها نیز بالاست، زیرا با توجه به وقت زیادی که برای انواع فعالیت‌های اضطراری و امدادسانی به اعضای خانواده صرف می‌کنند، درآمد خود را از دست می‌دهند (اخلاص‌پور و زند رضوی، ۱۳۸۹: ۵۸)؛
- افزایش هزینه‌های درمانی به دلیل آسیب‌ها، مجروحیت‌ها، و معلولیت‌های جسمی ناشی از زلزله؛
- بیمار یا مجروح شدن سرپرستان خانوار، که راه تحصیل معاش را دشوار می‌کند؛
- اتلاف و فقدان آن دسته از دارایی‌های تولیدی که منبع کسب درآمد بودند، مانند احشام، و وسایل و تجهیزات کار؛ و

• افزایش میزان مصرف مواد مخدر در میان مردان ناحیه، که ممکن است هم علت ناتوانی مردان برای اشتغال در بازار کار شناخته شود (به دلیل آسیب‌های جسمی ناشی از زلزله و نیز عدم تقاضا برای کار آنها) و هم معلول آسیب‌های روانی پس از زلزله باشد؛ و در نظر آنها، مصرف مواد مخدر راهکاری برای فراموشی و فرار از مشکلات تلقی شود.

با توجه به ضرورت رسیدگی به نیازهای اجتماعی آسیب‌دیدگان زلزله، لازم است به بازسازی اجتماعی به‌مثابه یکی از اصول زیربنایی بازسازی پس از بحران توجه ویژه شود. می‌توان برخی از مشکلات و نیازهای اجتماعی پس از زلزله بـم در روستای پشت‌رود را شامل موارد زیر دانست:

- از هم گسیختگی شبکه روابط خویشاوندی و همسایگی و همچنین، کاهش انسجام بین‌گروهی به دلیل از بین رفتن افراد سالخورده یا دیگر افراد خانواده‌ها؛
  - افزایش نرخ فرزندان بی‌سرپرست یا بدسرپرست؛
  - کاهش اعتماد اجتماعی به غریبه‌ها به دلیل حضور برخی افراد غریبه پس از زلزله که سبب ناامنی شده و بخشی از کمک‌ها برای افراد زلزله‌زده را به خود اختصاص داده‌اند؛
  - افزایش زنان سرپرست خانوار که برای تأمین معاش خانوار خود، با مشکلات بسیار مواجه‌اند؛ و
  - نبود بیمه‌های اجتماعی برای حمایت از افراد سالخورده، از کار افتاده و بازنشسته.
- به‌رغم آسیب‌های وارد شده به روستاییان پشت‌رود پس از بحران زلزله بـم، تمایل برای بازگشت به شرایط نسبتاً طبیعی در میان آنها وجود دارد. به گفته پیران، اگرچه شدت تخریب با شوک همراه است، سازمان اجتماعی دارای سازوکارهای دفاعی خاصی است که درست در همان لحظه که بیم فروپاشی ساختار اجتماعی می‌رود، بار دیگر فرایند ساخت‌مندی آن آغاز می‌شود (پیران، ۱۳۸۲: ۲۴).

معرفی صندوق زنان روستای پشت‌رود ب^(۱۵)

در شرایط پس از زلزله ب^(۱۵)، نیازهای اجتماعی، اقتصادی و روانی افراد به شدت افزایش یافته بود و از سویی، باید برای رفع نیازها چاره‌اندیشی می‌شد. بخشی از نیازهای پس از زلزله با کمک ارگان‌ها و نهادهای دولتی و مؤسسات غیردولتی رفع شد، و سازمانی غیردولتی مسئولیت ساخت مسکن روستاییان پشت‌رود را بر عهده گرفت. هرچند، نیاز به سرپناه از نیازهای اساسی به‌شمار می‌رود اما در روزهای اولیه، بسیاری از خانوارها به پول برای خرجی روزانه منزل خود و نیز به بودجه‌ای برای راه‌اندازی کار یا خرید امکانات امرار معاش مانند دام نیاز داشتند. در چنین شرایطی، با نیازسنجی درست سازمانی غیردولتی به نام سازمان امداد بین‌المللی^(۱۶) و همچنین، با هدایت یک جامعه‌شناس و یک کارشناس مسائل اقتصادی، سرمایه اولیه‌ای معادل بیست میلیون تومان برای تأسیس صندوق زنان در اختیار کارشناسان و محققان قرار گرفت تا برای راه‌اندازی صندوق زنان شروع به فعالیت کنند.

اگر از زنان روستای پشت‌رود خواسته می‌شد تا طی برنامه‌های رسمی و جلسات اداری، نیازهای خود را بیان کنند، امکان مشارکت گروه‌های حاشیه‌ای تضعیف می‌شد، اما با حضور در جلسات صندوق زنان به‌مثابه شبکه‌ای غیررسمی، نیازهای آنها شناسایی و اولویت‌بندی شد.

اعضای گروه‌ها روزهای چهارشنبه هر هفته در مرکز فرهنگی «مهران» روستای پشت‌رود گرد هم می‌آیند و با استفاده از پس‌انداز منظم هفتگی (هر عضو هزار تومان)، وام‌های کوچک پنجاه هزار تومانی را بر مبنای سه قاعده قرعه‌کشی، میزان پس‌انداز، و نیاز فوری افراد توزیع می‌کنند و سپس، اسامی افراد دارای اولویت درخواست وام بزرگ^(۱۷) برای اشتغال از صندوق را اعلام می‌کنند. شرایط وام‌های بزرگ در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱- وام‌های صندوق زنان روستای پشت‌رود بم (مبالغ به تومان)

مدت بازپرداخت	مبلغ بازپرداخت هفتگی	کارمزد	نحوه بازپرداخت	حق عضویت	مقدار وام
شش ماه	---	ندارد	پس از شش ماه	۷۵۰۰	صد هزار
یک سال	---	ندارد	پس از یک سال	۱۵۰۰۰	صد هزار
۶ ماه	---	ندارد	پس از شش ماه	۱۵۰۰۰	دویست هزار
یک سال	---	ندارد	پس از یک سال	۳۰۰۰۰	دویست هزار
۶۱ هفته	۵۱۰۰	۱۳۵۰۰	هفتگی	۲۰۰۰۰	سی صد هزار
۷۰ هفته	۷۵۰۰	۲۵۰۰۰	هفتگی	۲۰۰۰۰	پانصد هزار
۷۳ هفته	۱۰۰۰۰	۳۵۰۰۰	هفتگی	۲۰۰۰۰	هفت صد هزار

منبع: رحمانی، ۱۳۸۶: ۳۶

چنان‌که مشاهده می‌شود، ارائه وام‌های بزرگ با پنج مبلغ متفاوت صد هزار، دویست هزار، سی صد هزار، پانصد هزار، و هفت صد هزار تومانی صورت می‌گیرد؛ در این میان، تقاضا برای وام صد هزار و سی صد هزار تومانی کمتر بوده است. در آغاز، اداره صندوق بر عهده مؤسسان بود، اما اکنون خود ساکنان روستا و یکی از اهالی روستا که خود سرگروه یکی از گروه‌هاست، مسئولیت اداره صندوق زنان را بر عهده دارند، و البته نظارت مشاور اقتصادی صندوق و حمایت‌های مؤسسان همچنان ادامه دارد. در مجموع، این صندوق از هفده گروه زنان داوطلب تشکیل شده است؛ هر گروه یک سرگروه دارد و رابطه اعضا با یکدیگر بر اساس روابط خویشاوندی، همسایگی، دوستی یا ترکیبی از اینهاست. اعضا در سه مرحله و به سه صورت عضو صندوق شده‌اند: الف) عضویت در اولین جلسه‌ای که مؤسسان در حسینیه روستا تشکیل دادند؛ ب) عضویت طی مراجعه یکی از اداره‌کنندگان صندوق به در منازل زنان برای معرفی و نام‌نویسی از آنها؛ و ج) عضویت از طریق دوستان، همسایگان و اقوامی که پیش‌تر عضو صندوق زنان بوده‌اند.

روش‌شناسی

یافته‌های پژوهش بر اساس نتایج پیمایش و مصاحبه عمقی به دست آمده است. جامعه آماری پژوهش را کلیه زنان عضو صندوق خرده‌وام‌دهی روستای پشت‌رود مشتمل بر ۲۱۰ نفر تشکیل می‌دهند. نمونه آماری پیمایش تقریباً پنجاه درصد جامعه آماری (۱۰۸ نفر) را در بر می‌گیرد^(۱۸)، که به روش نمونه‌گیری متناسب با حجم در هر گروه انتخاب شدند؛ و در مصاحبه عمقی نیز نمونه‌گیری با روش نمونه‌گیری نظری انجام شده، ۲۵ درصد اعضای جامعه آماری را شامل می‌شود^(۱۹).

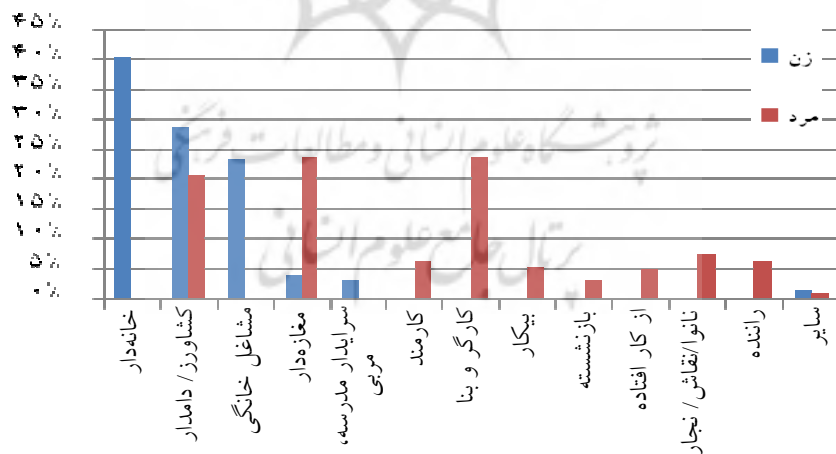
روایی پژوهش مبتنی بر روش سه‌گوشه‌سازی^(۲۰) است. از آنجا که هر روش تا حدودی وجه مختلف یک واقعیت نمادین را آشکار می‌کند، هر روشی یک خط متفاوت بینش مستقیم به سوی همان نقطه، مشاهدات اجتماعی و واقعیات نمادین است و بدین ترتیب، پژوهشگران با ترکیب چندین خط مشاهده به تصویری از واقعیت دست می‌یابند که واقعی‌تر و بهتر است (Berg, 2004: 5)؛ به استفاده از این خطوط مختلف سه‌گوشه‌سازی می‌گویند. در پژوهش حاضر، سه‌گوشه‌سازی با استفاده از دو روش مصاحبه عمقی و پیمایش انجام شد، بدین ترتیب که بررسی و تطبیق اطلاعات گردآوری‌شده از مصاحبه‌ها در مرحله اول با یافته‌های به دست آمده از پیمایش صورت گرفت و بر اساس آن، یافته‌های مصاحبه و پیمایش یکدیگر را تأیید کردند و موردی از عدم تطابق یافته‌ها و یا نقض یافته‌های پیمایش بر اساس یافته‌های مصاحبه‌ها به چشم نخورد؛ و آنگاه از یافته‌های هر بخش برای تکمیل بخش دیگر استفاده شد.

پس از بررسی تحقیقات پیشین و انجام مصاحبه‌های عمقی، شاخص‌های پیمایش به سه دسته شاخص‌های بازسازی اقتصادی، اجتماعی، و روانی تقسیم شدند^(۲۱). در بازسازی اقتصادی، برخورداری از پس‌انداز، رضایت از حل مشکلات مالی، وام‌گیری، و نحوه مصرف وام‌ها مد نظر قرار گرفت؛ در بازسازی اجتماعی، مشارکت در جلسه‌ها، گرایش ذهنی به مشارکت، اعتماد، تأکید بر هنجارهای اجتماعی، و انجام رسوم اجتماعی بررسی شد؛ و در بازسازی روانی نیز احساس بی‌قدرتی، بهبود رابطه با اطرافیان، و احساس امیدواری (احساس سرزندگی و احساس دلمردگی) مورد بررسی قرار گرفت.

یافته‌های پژوهش

در مصاحبه‌های گروهی، از بیم ایجاد شکاف میان پاسخ‌گویان و منتقل شدن عده‌ای به حاشیه مباحث، پرسشی در زمینه تفاوت‌های فردی مانند سن، تحصیلات و شغل به میان نیامد. از این رو، نتایج یافته‌های سن و شغل از پیمایش به دست آمده است. از میان پاسخ‌گویان، ۷/۵ درصد بین ۱۲ تا ۲۲ سال، ۳۲/۷ درصد بین ۲۲ تا ۳۲ سال، ۳۵/۵ درصد بین ۳۲ تا ۴۲ سال، ۲۲/۴ درصد بین ۴۲ تا ۵۲ سال، و ۱/۹ درصد نیز بالای ۵۲ سال سن دارند.

بر اساس نمودار ۲، عمده مشاغل مردان خانوار کارگری، بنایی و مغازه‌داری و عمده مشاغل زنان، بعد از خانه‌داری، کشاورزی، دامداری و مشاغل خانگی است. منظور از مشاغل خانگی زنان خیاطی، رشته‌بری، نان‌پزی، شیرینی‌پزی، و تولید قارچ است. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، عمده مشاغل زنان و مردان به مشاغل کم‌درآمدی مربوط می‌شود که مشمول بیمه و بازنشستگی نیستند، و بسیاری از کارها همچون کارگری و بنایی نیز جزو مشاغل فصلی به‌شمار می‌روند.

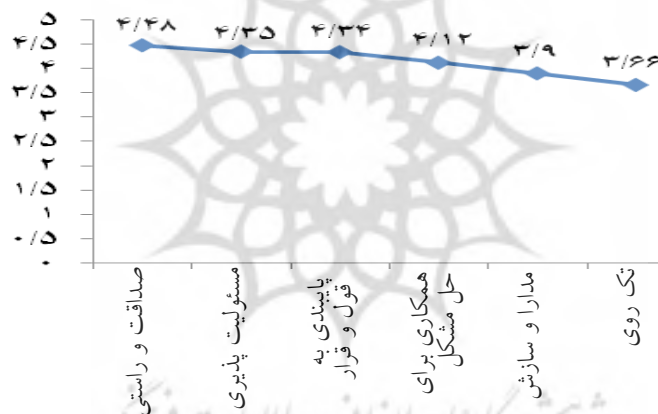

منبع: یافته‌های پژوهش

نمودار ۲- شغل پاسخ‌گویان و همسران آنها

بازسازی اجتماعی

از آغاز نیز ادعا بر این نبوده که اعتبارات خرد قادر به حل بسیاری از مشکلات اجتماعی پس از زلزله است؛ اما از آنجا که این اعتبارات خرد در قالب گروه‌های داوطلب به زنان روستای پشت‌رود واگذار شد و بدین ترتیب، حضور اعضای صندوق در جلسات هفتگی با نتایجی سودمند برای زنان همراه بوده است و اینک در اداره وضعیت زندگی پس از زلزله، اکثر زنان روستای پشت‌رود نقشی مهم ایفا می‌کنند، تأثیرگذاری حضور زنان در جلسات هفتگی صندوق خانوارهای آنها را نیز بهره‌مند ساخته است.

منبع: یافته‌های پژوهش

نمودار ۳- پایبندی اعضا به هنجارهای کار گروهی

بر اساس یافته‌های کمی و کیفی پژوهش، می‌توان تأثیر اعتبارات خرد بر بازسازی اجتماعی را به موارد زیر خلاصه کرد:

- ایجاد محیطی برای تبادل افکار، ایده‌ها و تجارب: نتایج مصاحبه‌های عمقی نشان داد که حضور در جلسات صندوق زنان جلسات چهارشنبه‌ها را به مکانی برای مبادله اطلاعات و تجارب تبدیل کرده و محیطی برای مشورت در زمینه روند وام‌گیری پدید آورده است.

- تأکید بر هنجارهای کارگروهی: اعضای صندوق، با آگاهی از هنجارهای کارگروهی، در مصاحبه‌های عمقی بیان کردند که بازپرداخت به موقع موجب بهره‌مندی سایر اعضا از خدمات مالی صندوق زنان می‌شود و به همین دلیل، خود را ملزم به بازپرداخت به موقع اقساط وام‌ها می‌دانند. همچنین، در پیمایش، از پاسخ‌گویان خواسته شد که میزان پایبندی اعضای صندوق به هر کدام از موارد ذکر شده بیان کنند؛ عددهای نمودار ۳ نشان‌دهنده میانگین^(۲۲) هر مورد است. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، بالاترین هنجاری که در صندوق رعایت می‌شود، صداقت و راستی و نیز مسئولیت‌پذیری، به ترتیب، با میانگین ۴/۴۸ و ۴/۳۵ است. همچنین، میانگین تک‌روی در میان اعضای صندوق ۳/۶۶ بوده، که بیش از متوسط است و جای تأمل دارد؛ در مصاحبه‌های عمقی نیز نمونه‌هایی از تک‌روی‌ها با ذکر جزئیات بیان شده است.
- اهمیت خوش‌حسابی در صندوق: بسیاری از اعضا بر خوش‌حسابی در صندوق و بازپرداخت به موقع تأکید کرده و خود را ملزم به رعایت آن دانسته‌اند؛ همچنین، زنان، افزون بر پرداخت به موقع اقساط وام‌ها، به معرفی دوستان، همسایگان و آشنایان خوش‌حساب پرداخته‌اند تا لطمه‌ای به کارگروهی و تعهدات گروهی آنها وارد نشود، و خود و افراد گروه‌شان همچنان خوش‌حساب شناخته شوند.
- مشارکت اجتماعی: مشارکت مؤلفه اساسی هر شبکه اجتماعی است و با ایجاد تعامل میان افراد، موجب احساس تعهد می‌شود. دوتوکویل^(۲۳) به متعهد شدن افراد نسبت به منافع عمومی در جریان مشارکت اشاره دارد (برگرفته از: قبادی، ۱۳۸۱: ۳۸). در پیمایش، «مشارکت» با گویه‌های تمایل به مشارکت سنجیده شده است. همچنین، از پاسخ‌گویان در مورد تمایل آنها به مشارکت در فعالیت‌های جنبی صندوق زنان سؤال شد، که ۱۲ درصد به حضور خود در فعالیت‌ها، ۴۷/۲ درصد به مشارکت فعالانه همراه با کمک‌های اجرایی، ۱۲ درصد به قبول مدیریت، و ۲/۸ درصد نیز به نظارت بر کار دیگران اشاره کرده‌اند. همان‌گونه که از گویه‌های مشارکت برمی‌آید، تمایل به مشارکت و نگرش ذهنی نسبت به مشارکت در میان اعضای صندوق زنان در سطح متوسط به بالاست.

جدول ۲- میزان مشارکت پذیری پاسخگویان

واریانس	انحراف استاندارد	میانگین ۰ تا ۵	نوع	طیف پاسخها					گویه‌های مشارکت
				بسیار زیاد	زیاد	متوسط	کم	بسیار کم	
۱/۴۴	۱/۲	۴/۰۹	۱۰۰	۵۴/۶	۱۹/۴	۹/۳	۱۳/۹	۲/۸	کار گروهی بی‌فایده است، زیرا دردسر زیادی دارد
۰/۱۱	۰/۳۳	۴/۸۷	۱۰۰	۸۷	۱۳	۰	۰	۰	می‌گویند یک دست صدا ندارد.
۰/۶۴	۰/۸	۴/۵۲	۱۰۰	۶۷/۶	۲۲/۲	۵/۶	۴/۶	۰	عموماً نتیجه کارهای گروهی بهتر از کارهای انفرادی است
۱/۵۶	۱/۲۵	۳/۵	۱۰۰	۲۵	۳۰/۶	۱۸/۵	۱۶/۷	۷/۴	جمع شدن خود اعضا و گفتن مشکلاتشان به اعضای صندوق بی‌فایده است، زیرا به نظرات ما توجهی نمی‌شود
۱/۶۲	۱/۲۷	۴/۱۰	۱۰۰	۶۰/۲	۱۷/۶	۷/۴	۴/۶	۸/۳	دراثر مشارکت جمعی، هزینه‌های کارپایین می‌آید و کارها راحت‌تر انجام می‌شود.

منبع: یافته‌های پژوهش

- کشف توانایی‌های افراد: یکی دیگر از اموری که روند بازسازی اجتماعی را تسهیل می‌کند، کشف توانایی‌هایی است که در جلسات هفتگی و صحبت با سایر اعضای گروه و شنیدن تجارب دیگران و نیز با تکیه بر وجود اعتبارات خرد، افراد به کشف آن نائل آمده‌اند؛ برخی از آنها توان رهبری و برخی دیگر قدرت کارآفرینی را در خود کشف کرده و به فعالیت‌هایی مانند تولید قارچ، پخت نان، خیاطی، و راه‌اندازی فروشگاه لبنیات پیرداخته‌اند.
- اعتماد اجتماعی: اعتماد باور به عملی است که دیگری انجام می‌دهد (افه، ۱۳۸۵: ۲۱۱)، و زیربنای اصلی شبکه‌های واگذاری اعتبارات خرد به حساب می‌آید. سنجش شاخص «اعتماد» در چهار دسته اعتماد به اعضای صندوق زنان، اعتماد به همسایگان و خویشاوندان، اعتماد به افراد اجتماع، و اعتماد نهادی صورت گرفت. «اعتماد نهادی» با اعتماد به انجمن‌های خیریه، شورای روستا، فرمانداری، شهرداری، کارکنان ارتش، پزشکان، معلمان، کشاورزان، کاسب‌ها، کارگران، بنگاه‌داران، سازمان‌های غیردولتی، دولت، و نیروی انتظامی سنجیده شد. همان‌گونه

که در جدول ۳ مشاهده می‌شود، میانگین اعتماد به اعضای صندوق زنان بیش از اعتماد به همسایگان و خویشاوندان و همچنین، میانگین اعتماد به همسایگان و خویشاوندان بیش از اعتماد به افراد اجتماع است، حاکی از آنکه صندوق زنان با ایجاد شبکه‌های اجتماعی بر پایه اعتماد اعضای گروه به یکدیگر و اعتماد گروه‌ها به یکدیگر توانسته است در میان اعضای گروه‌ها اعتمادسازی کرده، به ایجاد شبکه اجتماعی در بازسازی اجتماعی آثار پس از بحران با درجه اعتماد بالا پردازد.

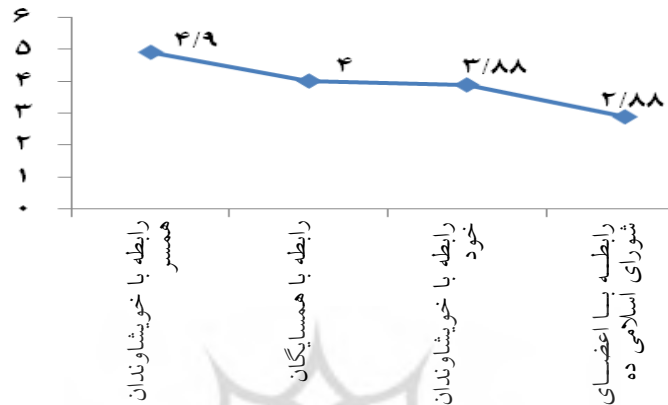
جدول ۳- میزان اعتماد پاسخ‌گویان به تفکیک گروه‌های تعاملی

اعتماد	میانگین ۰ تا ۵	انحراف استاندارد	واریانس
اعتماد به اعضای صندوق زنان	۳/۵۴	۰/۵۱	۰/۲۶
اعتماد به همسایگان و خویشاوندان	۳/۰۵	۰/۷۱	۰/۵۱
اعتماد به افراد اجتماع	۲/۶۶	۰/۹۴	۰/۸۹
اعتماد نهادی	۳/۹	۰/۵	۰/۲۵

منبع: یافته‌های پژوهش

بازسازی روانی

پس از زلزله بم، زنان پشت‌رود با از دست دادن عزیزان خود اندوه زیادی را متحمل شدند. افزون بر عزیزان، دارایی‌های آنها نیز از دست رفته بود. در چنین شرایطی، حضور زنان در جلسات هفتگی تسکینی بر آلام روحی آنها بود. بر اساس یافته‌های مصاحبه عمقی و پیمایش انجام‌شده، تأثیر اعتبارات خرد بر بازسازی روانی به پنج مقوله عمده تقسیم شده، که در پی تشریح می‌شود.

منبع: یافته‌های پژوهش

نمودار ۴- بهبود رابطه با سایرین

- کاهش دغدغه‌ها و فشارهای روحی به دلیل عدم نیاز به داشتن وثیقه برای وام‌گیری: برای زنان پشت‌رود، آنچه بسیار مهم بود و در فواید صندوق و در خلال صحبت‌هایشان بدان اشاره کردند، عدم نیاز صندوق به وثیقه یا ضامن بود. ابتکار اعتبارات خرد در جایگزینی تعهدات گروهی به جای وثیقه سبب شده است تا افرادی که در بانک‌ها مورد پذیرش نبودند، در این صندوق عضو شوند و از تسهیلات اعتباری آن استفاده کنند. به گفته زنان عضو صندوق، اکنون با حضور در صندوق، از دغدغه و فشار ناشی از یافتن ضامن و تأمین وثیقه و نیز از شرمندگی مراجعه به اقوام و خویشاوندان برای ضمانت رها شده‌اند.
- بهبود رابطه با دیگران (ارتقای شخصیت زن در میان اطرافیان): بر اساس نتایج سنجش بهبود رابطه با دیگران و افزایش منزلت افراد در میان چهار گروه از گروه‌هایی که پاسخ‌گویان پیمایش در تعامل با آنها بودند (تغییرات بین ۰ تا ۵)، میانگین بهبود رابطه با اعضای خانواده همسر بیش از سایر گروه‌هاست، که چه بسا یکی از دلایل بسیار آن همین نکته باشد که در شرایط عدم دسترسی مرد خانوار

به منابع مالی رسمی و غیررسمی، زن او این امکان را یافته و توانسته است وام بگیرد و بخشی از مشکلات همسر و فرزندان و به‌طور کلی، مشکلات خانوار را برطرف کند و از این‌روست که مورد تحسین خانواده همسرش قرار می‌گیرد.

- کاهش احساس بی‌قدرتی: از جمله عوارض پس از بلایای طبیعی افزایش احساس بی‌قدرتی است، چرا که زلزله به ناگاه اتفاق می‌افتد و امکان هر گونه پاسخ آگاهانه را از افراد می‌گیرد. هر چند، تلفات بسیار از نتایج خطاهای افراد در ساخت و سازهای غیرمقاوم به‌شمار می‌رود، اما این موضوع کمتر مورد توجه مردم بوده و میزان تلفات جانی و مالی زلزله سبب یأس و نومیدی و احساس بی‌قدرتی شده است. چنان‌که از جدول ۴ برمی‌آید، احساس بی‌قدرتی در میان اعضای صندوق زنان نزدیک به میانگین است؛ و تنها در گویه «من نقش چندانی در پیشامدهای زندگی‌ام ندارم»، میانگین برابر با ۳/۰۵ است، که البته این میزان زیاد ارزیابی می‌شود.

جدول ۴- احساس بی‌قدرتی در میان اعضای صندوق زنان پشت‌رود

واریانس	استاندارد انحراف	میانگین	رنج	طیف پاسخ‌ها					گویه‌های بی‌قدرتی
				بسیار زیاد	زیاد	متوسط	کم	بسیار کم	
۱/۷	۱/۳	۲/۵۶	۱۰۰	۱۰/۳	۱۲/۱	۲۹/۹	۱۸/۷	۲۹	گاهی احساس می‌کنم تسلط چندانی بر مسیر زندگی‌ام ندارم.
۲/۳	۱/۵	۲/۲۳	۱۰۰	۱۶/۸	۴/۷	۱۵/۹	۱۰/۳	۵۲/۳	اتفاقات زندگی بیشتر دست خود ماست تا شانس.
۰/۹	۰/۹	۳/۰۵	۱۰۰	۷/۵	۱۷/۹	۵۴/۷	۱۲/۳	۷/۵	من نقش چندانی در پیشامدهای زندگی‌ام ندارم
۰/۵۹	۰/۷۷	۲/۶۱	۱۰۰	۱/۹	۲/۸	۵۹/۸	۲۶/۲	۹/۳	کار زیادی از دست من برای دیگران ساخته نیست.
۱/۰۲	۱/۰۱	۲/۳۶	۱۰۰	۵/۶	۷/۵	۱۹/۶	۵۲/۳	۱۵	بیش از حد استحقاق خود، درد سر کشیده‌ام.

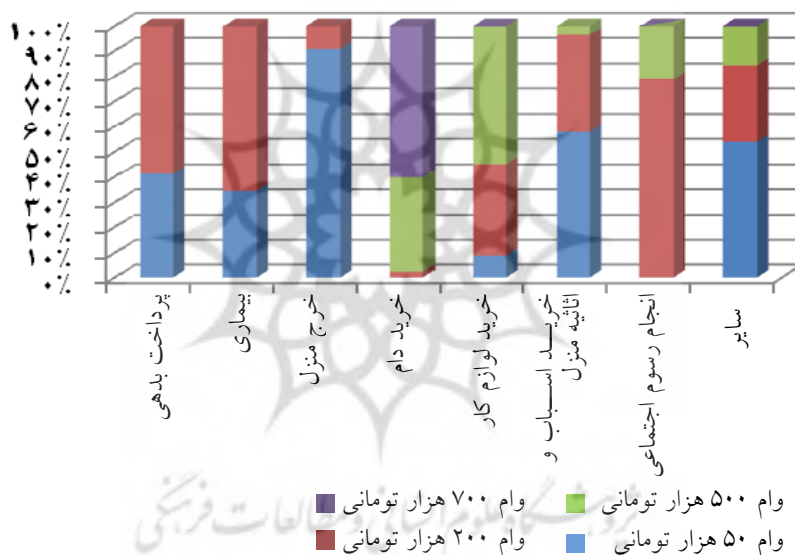
منبع: یافته‌های پژوهش

- کاهش لطمات روحی ناشی از فقدان عزیزان، خویشاوندان و دوستان به دلیل حضور در جمع: حضور در جمع اعضای صندوق زنان، با توجه به یادآور شدن جمعی و فراگیر بودن حادثه و نیز شنیدن مشکلات سایر اعضا، کاهش آسیب‌های روحی ناشی از فقدان عزیزان و خویشاوندان را موجب شده است. چنان‌که برخی اعضای صندوق بیان کرده‌اند، «قبل از عضویت در صندوق، همواره حساب و کتاب می‌کردیم که کی رفته و کی مانده؟، و حرص و جوش می‌خوردیم؛ ولی الان مشغول کار و تلاشیم و سرمان گرم شده است»، «اینجا که می‌آییم، هر کسی مشکلی را می‌گوید و آدم مشکل خودش را فراموش می‌کند»، «اینجا همدیگر را می‌بینیم و درد دل می‌کنیم»، و «هیچ مسئله و مشکلی از یاد نمی‌رود؛ اما سرت که شلوغ باشد، کمی کمتر به یاد آنها خواهی افتاد».
- احساس امیدواری: بر اساس یافته‌های به دست آمده از مصاحبه‌های عمقی و تطبیق آنها با گویه‌های احساسات نسبت به زندگی اجتماعی شوسلر^(۲۴)، چندین گویه برای احساس امیدواری تعیین شد، که احساس سرزندگی و دلمردگی و نیز احساس ناامیدی را دربرمی‌گرفت. مجموع این احساسات، پس از اعمال تغییرات لازم، به صورت احساس امیدواری سنجیده شد. «احساس امیدواری» به مثابه یکی از مقوله‌های بنیادی در بازسازی روانی پس از زلزله در قالب متغیر وابسته در تقابل با متغیرهای مستقل مورد بررسی قرار گرفت. در جدول ۵، میزان میانگین این احساسات آمده است. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، میانگین احساس سرزندگی برابر با ۳/۳۳ و میانگین احساس دلمردگی برابر با ۲/۴۶ است؛ در مجموع، میانگین احساس امیدواری نیز برابر با ۳/۴۷ است، که بیش از میانگین بوده، در شرایط پس از زلزله، نسبتاً خوب ارزیابی می‌شود.

جدول ۵- احساس امیدواری نزد پاسخ‌گویان

احساس امیدواری	میانگین بین ۰ الی ۵	انحراف استاندارد	واریانس
احساس سرزندگی	۳/۳۳	۰/۷۸	۰/۶۱
احساس دلمردگی و ناامیدی	۲/۴۶	۰/۸۳	۰/۷۰
احساس امیدواری	۳/۴۷	۰/۵۳	۰/۲۸

منبع: یافته‌های پژوهش

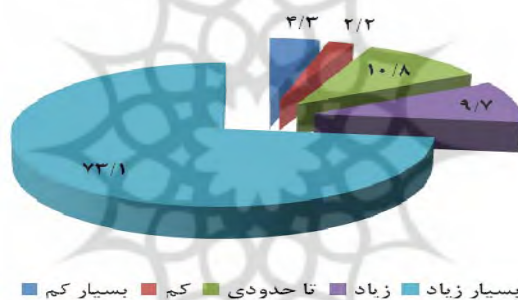
منبع: یافته‌های پژوهش

نمودار ۵- میزان وام‌ها به تفکیک نحوه استفاده از آنها

بازسازی اقتصادی

چنان‌که پیش‌تر نیز یادآور شدیم، در صندوق زنان پشت‌رود، پنج نوع وام با مبالغ متفاوت پرداخت می‌شود؛ البته از وام پنجاه هزار تومانی برای خرید دام و یا انجام رسوم اجتماعی استفاده نشده و بیشترین میزان مصرف آن برای خرجی منزل بوده است. همچنین، کاربرد وام دویست هزار تومانی در تمام موارد و به‌ویژه در انجام رسوم

اجتماعی بوده و وام سیصد هزار تومانی متقاضی زیادی نداشته است. بیشترین میزان مصرف وام پانصد هزار تومانی نیز برای خرید دام و لوازم کار بوده است. همچنین، تمام وام هفتصد هزار تومانی صرف خرید دام شده است. همان‌طور که ملاحظه می‌شود، نحوه مصرف وام‌ها نشان می‌دهد که زنان با گرفتن وام توانسته‌اند از میزان مخاطرات مالی خود بکاهند و راهی را برای امرار معاش روزانه و ایجاد کسب و کار جدید برگزینند. در نمودار ۶، می‌توان هر سه عرصه بازسازی روانی، اجتماعی، و اقتصادی را مشاهده کرد اما در مجموع، این نمودار بیشتر شهادی بر بازسازی اقتصادی است.

منبع: یافته‌های پژوهش

نمودار ۶- نگرش پاسخ‌گویان به میزان غر زدن همسرانشان

هنگام بازپرداخت وام‌ها

افزایش نگرانی‌های مالی

همان‌گونه که باید جنبه‌های مثبت اعتبارات خرد را دید، نباید از اثرات منفی آن نیز چشم پوشید. هر چند، اعتبارات خرد برای برخی از زنان آرامش‌بخش بوده، اما برای افرادی که توان بازپرداخت وام‌ها را ندارند و یا مبالغ وام آنها - به دلایلی چون تلف شدن دام و خراب شدن مواد اولیه - به هدر رفته، موجب فشار روانی شده است. این افراد برای حضور در جمع اعضای صندوق در جلسات روزهای چهارشنبه دغدغه دارند و چه بسا در این جلسات شرکت نکنند، زیرا نداشتن مبلغ بازپرداخت وام را باعث شرمندگی خود در جمع دیگران می‌دانند.

همچنین، از پاسخ‌گویان سؤال شد که آیا همسران آنها در روزهای چهارشنبه، که روز بازپرداخت وام است، ابراز ناراحتی می‌کنند یا غر می‌زنند؟ در پاسخ، ۷۳/۱ درصد از پاسخ‌گویان میزان غر زدن همسرانشان برای بازپرداخت‌ها را بسیار زیاد، ۹/۷ درصد زیاد، ۱۰/۸ درصد تاحدودی، و ۶/۵ درصد کم و بسیار کم عنوان کردند. در مجموع، می‌توان گفت که علی‌رغم آنکه زنان برای حل مشکلات منزل اقدام به دریافت وام می‌کنند، باز هم همسرانشان غر می‌زنند و در این میان، شرایط نامساعد مالی نیز این وضعیت را تشدید می‌کند.

جدول ۶ نشان‌دهنده اثرات حضور زنان در صندوق زنان پشت‌رود بر بازسازی آثار پس از زلزله بم است.

جدول ۶- اثرات حضور زنان در صندوق زنان پشت‌رود بر بازسازی آثار پس از زلزله بم

شاخص‌های بازسازی	اثرات اعتبارات خرد بر بازسازی آثار پس از زلزله
اجتماعی بازسازی	<ul style="list-style-type: none"> • ایجاد محیطی برای تبادل افکار، ایده‌ها و تجارب • افزایش ظرفیت‌های مشارکت‌پذیری • ایجاد شبکه‌های همسایگی و خویشاوندی • کشف توانایی‌های افراد • کمک مالی برای انجام و پایداری رسوم اجتماعی: قربانی کردن گوسفند برای اموات، خرید جهیزیه، مراسم نذری، و نظایر آن • تأکید بر هنجارهای کار گروهی • افزایش اعتماد درون‌گروهی و برون‌گروهی
روانی بازسازی	<ul style="list-style-type: none"> • کاهش تنش‌ها و فشارها و افزایش قدرت خطرپذیری مالی، به‌دلیل دسترسی به منابع مالی • کاهش فشارها و دغدغه‌ها، به‌دلیل عدم نیاز به داشتن وثیقه برای وام‌گیری • کاهش آسیب‌های روحی ناشی از فقدان عزیزان، خویشاوندان و دوستان، به‌دلیل حضور در جمع • افزایش منزلت اجتماعی نزد دیگران • کاهش احساس بی‌قدرتی • افزایش احساس امیدواری
اقتصادی بازسازی	<ul style="list-style-type: none"> • پذیرش زنان به عنوان مشتریان قابل اعتماد • کاهش خطرپذیری در مخاطراتی چون بیماری و بدهی • خرید دام، و وسایل و تجهیزات کار برای امرار معاش • کارآفرینی • خرید وسایل منزل

منبع: یافته‌های پژوهش

به‌رغم این تصور که اعتبارات خرد بیش از هر چیز بر بازسازی اقتصادی مؤثر است، اعتبارات یادشده در بازسازی روانی و اجتماعی شرایط پس از زلزله نیز نقشی مؤثر ایفا کرده، که از دلایل آن اعطای اعتبارات خرد به گروه‌ها و ضرورت حضور هفتگی اعضا در جلسات گروهی، وجود پیوندهای خویشاوندی و همسایگی میان اعضای گروه‌ها، و زمان برگزاری جلسات برای اعضای صندوق (نه جلسه‌ای رسمی بلکه جلساتی دوستانه و فرصتی برای گفتگو و همدلی) بوده است. بنابراین، نقش اعتبارات خرد در افزایش احساس امیدواری و سرزندگی بسیار بارز است، و این‌گونه اعتبارات تنها زمینه‌ساز دیدار، گفتگو و همدلی اعضا نیست، بلکه به‌دلیل حل مشکلات اقتصادی و رهایی خانوارها از دغدغه تأمین ضامن و وثیقه، امیدواری زنان این روستا را نیز در پی دارد.

جمع‌بندی

داده‌های کیفی جمع‌آوری شده در جریان پژوهش به ساخت چارچوب مفهومی پژوهش و باز شدن ابعاد گسترده تأثیرات زلزله بر زندگی زنان روستای پشت‌رود بسیار کمک کرد، اما با توجه به تطابق هر روش تحقیق با نوعی خاص از اهداف پژوهش، داده‌های کیفی برای تحلیل‌های آماری پیشرفته مناسب نیستند؛ بنابراین، برای تحلیل رگرسیون، از داده‌های پیمایش استفاده شد. در مجموع، میزان تأثیر متغیرهای مختلف بر احساس امیدواری (به‌صورت متغیر وابسته)، که ترکیبی از شاخص‌های امیدواری و ناامیدی بود، سنجیده شد. چنان‌که در جدول ۷ آمده، ۰/۶۲۲ از واریانس متغیر احساس امیدواری با متغیرهای بهبود رابطه با اطرافیان، احساس بی‌قدرتی، رضایت از حل مشکلات مالی، اعتماد، و مشارکت تبیین شده است.

جدول ۷- همبستگی‌های چندگانه میان متغیرهای مستقل و متغیر وابسته

همبستگی	ضریب تعیین	ضریب تعیین تطبیق داده‌شده	تخمین خطای استاندارد
۰/۷۸۹	۰/۶۲۲	۰/۵۸۴	۰/۳۳۷۵۰

منبع: یافته‌های پژوهش

جدول ۸- پیش‌بینی متغیر وابسته (احساس امیدواری) بر اساس متغیرهای مستقل

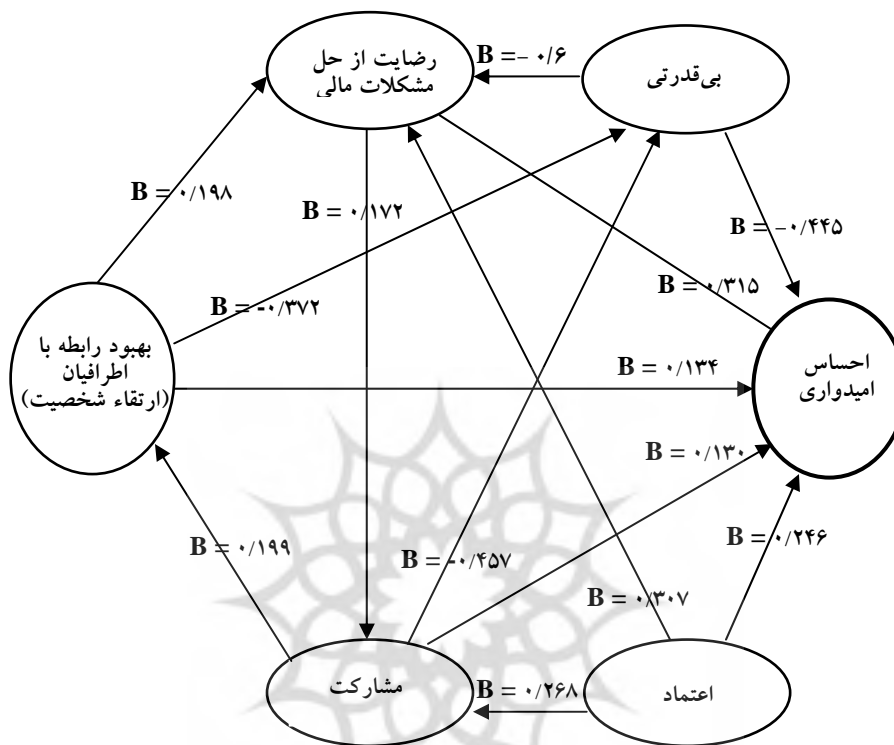
سطح معنی‌داری	مقدار t	ضریب استاندارد بتا	ضرایب غیراستاندارد		متغیرهای مستقل
			خطای استاندارد	بتا	
۰/۰۰۳	۳/۱۰۸		۰/۶۵۴	۲/۰۳۱	(مقدار ثابت)
۰/۰۰۰	- ۴/۳۹۸	- ۰/۴۴۵	۰/۱۳۸	- ۰/۶۰۸	بی‌قدرتی
۰/۰۲۶	۲/۲۹۵	۰/۲۴۶	۰/۱۰۷	۰/۲۴۶	اعتماد
۰/۲۰۶	۱/۲۸۱	۰/۱۳۴	۰/۵۰۷	۰/۰۷۴	بهبود رابطه با اطرافیان
۰/۰۰۴	۳/۰۲۴	۰/۳۱۵	۰/۱۳۴	۰/۴۰۵	رضایت از حل مشکلات مالی
۰/۲۳۱	۱/۲۱۴	۰/۱۳۰	۰/۱۶۹	۰/۲۰۶	مشارکت

منبع: یافته‌های پژوهش

با توجه به جدول ۷ و روابط حاکم بر متغیرها، معادله رگرسیونی استاندارد شده پیش‌بینی متغیر وابسته از روی متغیرهای مستقل به شرح زیر است:

$$\begin{aligned} & \text{(نمره خام شاخص رضایت از حل مشکلات مالی)} = ۰/۳۱۵ + \text{(نمره استاندارد میزان احساس امیدواری)} \\ & + ۰/۲۴۶ \text{ (نمره خام شاخص مشارکت)} + ۰/۱۳۰ \text{ (نمره خام شاخص اعتماد اجتماعی)} + ۰/۲۴۶ \\ & + ۰/۱۳۴ \text{ (نمره خام شاخص بهبود رابطه با اطرافیان)} - ۰/۴۴۵ \text{ (نمره خام شاخص بی‌قدرتی)} \end{aligned}$$

نمودار تحلیل مسیر برای بررسی روابط درونی بین متغیرها و تأثیر نهایی هر کدام از متغیرها بر متغیر وابسته (احساس امیدواری) به صورت زیر ترسیم شده است.

منبع: یافته‌های پژوهش

نمودار ۷- تحلیل مسیر متغیرهای مستقل

برای آنکه بدانیم کدام متغیر تأثیرگذارتر است، باید مجموع تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم هر کدام از متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته را در نظر بگیریم. بر این اساس، مشاهده می‌شود که احساس بی‌قدرتی بیشترین تأثیر را بر احساس امیدواری دارد، بدین معنی که حضور در صندوق زنان و استفاده از اعطای اعتبارات خرد، با کاستن از احساس بی‌قدرتی، بر احساس امیدواری زنان افزوده و پس از آن، احساس رضایت اعضای صندوق زنان از حل مشکلات مالی خود نیز احساس امیدواری آنها را تقویت کرده است؛ در مرحله بعد، اعتماد اجتماعی، بهبود رابطه با اطرافیان، و نگرش به مشارکت بر احساس امیدواری مؤثر بوده است.

جدول ۹- اولویت تأثیر متغیرهای مستقل بر احساس امیدواری

اولویت	اثر علی	متغیرهای مستقل
اول	۰/۵۱۶ -	احساس بی قدرتی
دوم	۰/۴۱۱	احساس رضایت از حل مشکلات مالی
سوم	۰/۳۷۵	اعتماد اجتماعی
چهارم	۰/۳۶۱	بهبود رابطه با دیگران (ارتقای شخصیت زن)
پنجم	۰/۳۳۰	نگرش به مشارکت اجتماعی

منبع: یافته‌های پژوهش

نتیجه‌گیری

نام‌گذاری سال ۲۰۰۵ از سوی سازمان ملل متحد به عنوان «سال اعتبارات خرد» شاهدهی است بر تأثیر اعتبارات خرد در زندگی میلیون‌ها انسانی که در سرتاسر جهان، از این اعتبارات استفاده کرده‌اند. در آغاز، اعتبارات خرد برای حل مشکلات اقتصادی به گروه‌های آسیب‌پذیر، فقرا و زنان پرداخت می‌شد؛ اما پس از آشکار شدن تأثیر آنها بر حل بحران‌های مالی، کاربرد آن گسترش یافت و در پی بروز بحران‌های طبیعی نیز در قالب اقدامی بازسازنده، چنین اعتباراتی در اختیار گروه‌های هدف قرار گرفت. در همین راستا، صندوق زنان روستای پشت‌رود اعطای اعتبارات خرد به زنان را پس از زلزله بم آغاز کرد. در تأیید نتایج تحقیقات پینچا (Pincha, 2008)، اُدانل (O'Donnell, 2009)، و ماتیسون (Mathison, 2003) مبنی بر تأثیر اعتبارات خرد در حل مشکلات مالی، زنان نه‌تنها توانسته‌اند بدهی و مخاطراتی همچون درمان بیماری‌ها را از سر بگذرانند، بلکه عده‌ای با اعتبارات خرد به کارآفرینی نیز روی آورده‌اند و از این رهگذر، در کسب درآمد برای خانواده خود مؤثر واقع شده‌اند.

اعتبارات خرد واگذار شده به زنان در قالب گروه‌های داوطلب نگرش نسبت به مشارکت و انجام کار گروهی را در میان اعضای صندوق زنان تقویت کرده و شبکه‌های اجتماعی آسیب‌دیده از زلزله را با شکلی جدید ترمیم و جایگزین برخی شبکه‌های همسایگی و خویشاوندی از دست رفته ساخته است. همچنین، حضور در گروه‌های

صندوق زنان به تقویت اعتماد اجتماعی و تأکید بر هنجارهای گروهی انجامیده است. باید یادآور شد که تأثیر اعتبارات خرد بر بازسازی اجتماعی نسبت به بازسازی اقتصادی کمتر مورد توجه تحقیقات پیشین قرار گرفته است.

چنان‌که پینچا (Pincha, 2008) نیز روی تأثیر مشارکت زنان بر بازسازی روانی بحران در زنان تأکید کرده، صندوق زنان روستای پشت‌رود به صورت‌های گوناگون در بازسازی روانی مداخله داشته است؛ از سویی، این صندوق با گرد هم آوردن زنان در کنار یکدیگر، به یادآوری جمعی بودن حادثه، فراگیر بودن مشکلات و هم‌درد بودن اعضا در مشکلات اساسی به آنها پرداخته و از سوی دیگر، فرصتی را برای بیان تجارب و احساسات آنها فراهم آورده و از این رهگذر، زمینه‌ساز قدرت‌بخشی بدانها شده است. همچنین، حل مشکل مالی نه‌تنها مزیت اقتصادی دارد بلکه در روحیه و احساس امیدواری و نیز کاهش احساس بی‌قدرتی نقشی به‌سزا ایفا می‌کند؛ زیرا در غیر این صورت، احساس شرمندگی برای وام‌گیری از دوست و آشنا یا دلالتان خرما و نداشتن وثیقه و چک برای تضمین بازپرداخت وام مشکلات بسیار و دغدغه‌های فکری فراوان برای آنها پدید می‌آورد. حل مشکلات مالی به بهبود رابطه و ارتقای شخصیت زنان در میان اطرافیان و به‌ویژه خویشاوندان همسر منجر شده، این ارتقای جایگاه زنان نیز احساس امیدواری آنها را بیش از پیش قوت می‌بخشد.

در مجموع، صندوق اعتبارات خرد زنان روستای پشت‌رود به همت مؤسسان و نیز زنان عضو آن در این روستا نقشی به‌سزا در بازسازی اقتصادی و اجتماعی پس از زلزله بم ایفا کرده و از همه مهم‌تر آنکه اعتبارات خرد نقشی مهم در بازسازی آثار روانی داشته است؛ این مهم با کاهش احساس بی‌قدرتی، ارتقای جایگاه زنان در میان اطرافیان، رضایت از حل مشکلات مالی، و با فراهم‌سازی محیطی برای درک جمعی بودن حادثه و مشکلات ناشی از آن، بیان تجارب و نیز همدلی‌ها فراهم شده است.

در پژوهش حاضر، متغیر وابسته عبارت است از احساس امیدواری با ضریب تعیین ۰/۶۲۲ قابل پیش‌بینی از طریق متغیرهای مشارکت، اعتماد، بی‌قدرتی، رضایت از حل

مشکلات مالی، و بهبود رابطه با دیگران؛ و در این میان، کاهش احساس بی‌قدرتی بیشترین تأثیر را بر افزایش احساس امیدواری داشته است.

پیشنهادها

در پایان، پیشنهادهایی برای بهبود و ارتقای عملکرد شبکه‌های واگذاری اعتبارات خرد در مدیریت بحران به شرح زیر ارائه می‌شود:

- حضور روان‌پزشک در جلسات گروهی و انجام مشاوره‌های روانی و روان‌درمانی؛
- برگزاری جلسات نمایش و نقد فیلم در ارتباط با تجربه‌های موفق زنان در زمینه اعتبارات خرد در کشورهایمانند هند، بنگلادش، و نیپال؛
- معرفی زنان موفق در عرصه کارآفرینی؛
- بررسی تأثیر اعتبارات خرد بر زندگی بازماندگان بحران‌ها در سایر کشورها با حضور و مشارکت اعضاء؛
- برگزاری آموزش‌های فنی و حرفه‌ای با اعطای مدرک؛
- جذب حمایت‌های مالی رسمی و غیررسمی از دیگر سازمان‌ها و نهادها؛ و
- اعطای تسهیلات غیرمالی برای اعضاء صندوق، از جمله مشاوره‌های بیمه‌دام یا محصول.

یادداشت‌ها

- ۱- وقایعی که ثابت شدن فقر را تقویت می‌کنند، به پنج دسته تقسیم می‌شوند: رسوم اجتماعی، مصیبت‌ها، ناتوانی‌های جسمانی، هزینه‌های غیرتولیدی، و بهره‌کشی (چمبرز، ۱۳۷۶: ۱۴۸).
- ۲- راهبردهای بازدارنده در مدیریت بحران به مرحله پیش‌گیری از بحران مربوط می‌شود، و ممکن است شامل مواردی چون آموزش، مقاوم‌سازی، و تشکیل اجتماعات محلی شود. از آنجا که پژوهش حاضر به بررسی شرایط پس از زلزله بم پرداخته، این مرحله مد نظر پژوهش نبوده است و در نتیجه، بدان پرداخته نمی‌شود.

3. disaster	4. disaster management
5. Davies	6. rescue
7. relief	8. recovery

۹- تا پایان دسامبر ۲۰۰۶

10. Bangladesh Rural Development Board (BRDB)
11. Grameen Bank
12. Bangladesh Rural Advancement Committee (BRAC)

13. Kobe

14. Tamil Nadu

۱۵- اطلاعات صندوق زنان مربوط به زمان انجام پژوهش (زمستان ۱۳۸۶) است.

۱۶- سازمان امداد بین‌المللی

۱۷- اعضای صندوق زنان روستای پشت‌رود به وام بیش از پنجاه هزار تومان «وام بزرگ» می‌گویند.

۱۸- اندازه جامعه‌ای که فرض عادی بودن درباره آن صدق نمی‌کند (کمتر از هزار نفر)؛ در چنین مواردی، باید اندازه نمونه پنجاه درصد جامعه آماری باشد (ری و پارکر؛ به نقل از: ادواردز و همکاران، ۱۳۷۹: ۹۷).

۱۹- در روش نمونه‌گیری نظری، زمانی نمونه‌گیری و افزودن اطلاعات به پایان می‌رسد که اشباع نظری یک مقوله یا گروهی از موارد حاصل شود؛ یعنی، دیگر چیز جدیدی به دست نیاید (فلیک، ۱۳۸۷: ۱۴۰).

20. triangulation

۲۱- بازسازی کالبدی نیازمند اعتبارات بیشتر و سرمایه‌گذاری‌های کلان بوده، که البته مد نظر پژوهش حاضر نیست.

۲۲- دامنه تغییرات بین صفر تا پنج است.

23. Alexis de Tocqueville

24. Karl F. Schuessler

منابع

آیسان، یاسمین و دیویس، یان (۱۳۸۲)، *معماری و برنامه‌ریزی بازسازی*. ترجمه علیرضا فلاحی. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

اخلاص‌پور، رویا و زند رضوی، سیامک (۱۳۸۹)، «بررسی رابطه شبکه‌های خرده‌وام‌دهی و توانمندسازی زنان روستایی: مطالعه موردی روستای پشت‌رود بم». در: زند - رضوی، سیامک، *جامعه‌شناسی و مدیریت بحران تجربه بم*. صص ۵۵-۷۳. تهران: قطره.

ادواردز، جک ای. و همکاران (۱۳۷۹)، *تحقیق پیمایشی؛ راهنمای عمل*. ترجمه داوود ایزدی و محمد اعرابی. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

آفه، کلاوس (۱۳۸۵)، «چگونه می‌توان به شهروندان اعتماد داشت». در: تاجبخش، کیان، *مجموعه مقالات سرمایه اجتماعی، اعتماد، دموکراسی و توسعه*. ترجمه افشین خاکباز و حسن پویان. تهران: شیرازه.

بحرینی، حسین و آخوندی، عباس (۱۳۷۹)، *مدیریت بازسازی (مناطق آسیب‌دیده از سوانح طبیعی)*. تهران: دانشگاه تهران.

پیران، پرویز (۱۳۸۲)، «جامعه‌شناسی مصایب جمعی و نقش آن در مدیریت بحران ناشی از حادثه». *رفاه اجتماعی*، سال ۳، شماره ۱۱، صص ۱۳-۴۹.

تاجیک، محمدرضا (۱۳۷۹)، *مدیریت بحران (نقدی بر شیوه‌های تحلیل و تدبیر بحران در ایران)*. تهران: فرهنگ گفتمان.

چمبرز، رابرت (۱۳۷۶)، *توسعه روستایی، اولویت‌بخشی به فقرا (حمایت از اقشار آسیب‌پذیر)*. ترجمه مصطفی ازکیا. تهران: دانشگاه تهران.

دراپک، توماس ای. و هواتمر، جرال د جی. (۱۳۸۳)، *مدیریت بحران: اصول و راهنمای عملی دولت‌های محلی*. ترجمه مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران. تهران: پردازش و برنامه‌ریزی شهری (وابسته به شهرداری تهران).

رحمانی، مریم (۱۳۸۶)، *نقش شبکه‌های خرده‌وام‌دهی بر توانمندسازی زنان (مطالعه موردی روستای پشت‌رود بم)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان. اصفهان: دانشگاه اصفهان.

عبداللهی، مجید (۱۳۸۰)، *مدیریت بحران در نواحی شهری (سیل و زلزله)*. تهران: سازمان شهرداری‌های کشور.

فلیک، اووه (۱۳۸۷)، *درآمدی بر تحقیقات کیفی*. ترجمه هادی جلیلی. تهران: نی. قبادی، علیرضا (۱۳۸۱)، «ضرورت مشارکت مردم در عرصه فرهنگ». *مجموعه مقالات مردم و همگرایی*. صص ۳۳-۵۶. تهران: آن.

ناطق‌اللهی، فریبرز (۱۳۷۹)، *مدیریت بحران زمین‌لرزه ابرشهرها: با رویکرد برنامه مدیریت بحران زمین‌لرزه شهر تهران*. تهران: پژوهشگاه بین‌المللی زلزله‌شناسی و مهندسی زلزله.

Bhat, Rashmi (2002), "Feminisation of Poverty and Empowerment of Women: An Indian Perspective and Experience". Paper Presented at *Townsville International Women's Conference*, Townsville, Australia, 3-7 July 2002. Townsville: James Cook University

Berg, Brue L. (2004), *Qualitative Reaserch Meathods for the Social Science*. Long Beach: California State University.

Campher, Henk (2005), "Disaster management and planning: an IBLF framework for business response". Retrieved 5 August 2007. Avilable on: www.commddev.org/files/739_file_IBLF_disaster_planning.pdf.

Chowdhury, Mohammad Jahangir Alma (2002), "The role of micro-credit in alleviation of poverty: A study of Grameen Bank in Bangladesh". Paper Presented at The 2nd Biennial Conference of the Aotearoa New Zealand International Development Studies Network (DevNet), 17-19 November, Victoria University of Wellington, New Zealand. Retrieved 7 July 2008. Available on: <http://www.devnet.org.nz/conf/papers/chowdhury.pdf>.

- Mason, Karen Oppenheim and Smith, Herbert L. (2003), “Women’s empowerment and social context: result from five Asian countries”. Retrieved 14 August 2008. Available on: <http://www.siteresource.worldbank.org/INTGENDER/resources/malhotraschulerboender.pdf>.
- Mathison, Stuart (2003), “Microfinance and disaster management”. Retrieved 14 August 2009. Available on: www.developmentgateway.com.au/jahia/webdav/site/.../mf_disasters.pdf
- Mayoux, Linda (2000), “Microfinance and the empowerment of women: a review of the key issues”. Working Paper. International Labour Organization (ILO). Retrieved 23 July 2008. Available on: http://www.ilo.org/public/english/employment/finance/download/wp_ap23.pdf.
- Nagarajan, Geetha (2001), “Disaster management for microfinance institutions in Mozambique: reflecting on lessons learnt for future directions”. Retrieved 3 September 2009. Available on: www.gdrc.org/icm/disasters/disaster_mozambique.pdf.
- O’Donnell, Ian (2009), “Global assessment report– practice review on innovations in finance for disaster risk management”. Retrieved 9 October 2009. Available on: www.preventionweb.net/english/hyogo/gar/background-papers/documents/Chap6/ProVention-Risk-financing-practice-review.pdf
- Pincha, Chaman (2008), “Gender-sensitive disaster management: A toolkit for practitioners”. Retrieved 5 August 2009. <http://www.eldis.org/vfile/upload/1/document/0812/Gnder%20sensitive%20disaster%20management%20Toolkit.pdf>
- Rahman, Mahbubur (2005), “Micro credit in poverty eradication and achievement of MDGs: Bangladesh experience”. Retrieved 10 August 2007. www.un.org/esa/socdev/social/papers/paper-rahman.pdf.
- Rankin, Katharine N. (2002), “Social capital, microfinance, and the politics of development”. *Feminist Economics*. Vol. 8, No. 1, pp. 1-24.

- Umashankar, Deepti (2006), "Women's empowerment: effect of participation in self-help groups". PhD Dissertation. Indian Institute of Management, Bangalore, India. Retrieved 20 September 2007. Available on: www.iimb.ernet.in/iimb/microfinance/doscs/student.pdf.
- Wiest, Raymond E.; Mocellin, Jane S. P. and Motsisi D., Thandiwe (2001), "The needs of women in disasters and emergencies". The University of Manitoba. Winnipeg. Retrieved 15 July 2009. Available on: www.radixonline.org/resources/women-in-disaster-emergency.pdf.
- Woroniuk, Beth and Schalkwyk, Jahanna (1998), "Enterprise development: micro credit and equality between women and men". Paper Prepared for Swedish International Development Cooperation Agency (SIDA), Stockholm, Sweden. Retrieved 24 April 2008. <http://www.oecd.org/dataoecd/2/41/1896456.pdf>.

